

Bethlen Miklós és műve

IVÁN CSABA

*Két festményről is tudunk, mely Bethlen Miklósról készült, de mindkettő sorsa ismeretlen. Hogy alakja mégis feledhetetlenül áll előttünk, ezt fogságban írt emlékiratának köszönheti. Bethlen megvalósítja Comenius célkitűzését: a művelt, erkölcsös, békeszerető európai embert. Egy ilyen személyiség enciklopédiáját alkotja meg! Műveltsége – mint látni fogjuk – káprázatos. Világirodalmi példaképeit maga sorolja fel: „Példám és kalauzom Szent Jób, Nehemiás, Augustinus, Franciscus Petrarca, kik magok írták életüket.” Szerb Antal feltételezi Montaigne hatását is, ki Bethlen franciaországi tartózkodásakor közkezen forgott – a műben említést erre nem találtam. A magyar előzmények közt rendhagyó módon egy latin munkát említek még. Ez a mű Bethlen János 1663-ban Szebenben megjelentetett, latinul írt műve a *Rerum Transylvanicarum libri quatuor*, azaz Az erdélyi történelem négy könyve volt. Családi előzménye is van tehát Bethlen íráskészségének!*

Bethlen Miklós is eltűnődik azon, hogy milyen nyelven írjon, mert a latint választékosabbnak, pallérozottabbnak véli, de végül a magyar mellett dönt, hogy felesége is könnyen értse. Szerencsére. Mert nála már nyoma sincs a *Kemény János* szövegét nehezzé tevő latinos betoldásoknak, helyenkénti gróbián elemeknek. De éleszti a reneszánsz hagyományú népies naturalizmust, mely még ízesebbé, olvasmányosabbá teszi munkáját.

A felvilágosult mozgalomig az egyik legjelentősebb művet alkotja meg, a nem fiktív magyar próza remekét. Szintézist alkot: a kor főúri-nemesi irodalmára jellemző műfajok együttesen jelennek meg írásában. Hogy ez mennyire sikerült neki, arra csak egy példa: a Leydenben tanult ájtatos író, *Husztli István* tisztelete jeléül Bethlen Miklósnak ajánlja orvosi (!) disszertációját.

Bethlen az ezeröttszáz éves ágostoni hagyományokat követi, a mindent elmodás igénye szüli az autobiografikus narrációt. Írása hitelét a maga számára Isten adja, illetve Isten „vicéje” az emberben – a lelkiismeret. Az olvasó számára az írás szerkezete a hitelesítő, ha az ellenőrizhető állítások logikusan összefüggnek egymással, a nem ellenőrizhető pedig nem kerülnek ellentmondásba az előbbiekkal. Az esemény felidézése és a szerzői kommentár összhangban van. A szöveg egységes tónusú – akár áhítatos elmélkedés, akár lírai elemekkel átszőtt epikus próza.

Bethlen Miklós műve vallomásos jellegű önéletrajz és korrajz, mely megfelel a régi krónikák hangsúlyozott célkitűzésének: az írás szolgál valakit, cselekvésszámba megy, ezért hatásosnak, hatékonyak kell lennie. Hogyan? Az önmagát kiadó és eláruló személyiség által! Feltárul előttünk Isten és ember viszonya, Bethlen örök vitája az eleve elrendeléssel a „csekély bűnéért” kimért „tengernyi büntetés” miatt. Megismerjük a hétköznapi emberi kapcsolatokat, s azt a lenyűgöző belső erőt és tartást, mely az önös érdeken felülemelkedő döntések meghozatalának alapja.

Az önéletírás számadásra készítő olvasmány.

A drámai helyzetek mellett azonban végig jelen van benne a humor, sőt helyenként a groteszk látásmód elemei. Bethlen Miklós rendkívüli egyéniség volt, amit a személye iránti fokozott európai érdeklődés is jelez, hiszen *Reverend abbé* önéletrajzát is készített róla.

A csúcson kezdett piramis

Keménynél láttuk az emlékirat modelljének rendhagyó megvalósítását, mikor a felső szint szövegelemzésekből búvik elő. Bethlen más szituációban van, más megoldást vá-

laszt. Ő életpályája zenitjén túljutott, a hatalom birtoklása, gyakorlása számára megélt tapasztalat. Nincs szüksége önigazolásra, bizonyításra, mint Keménynek. Ezért élettapasztalata összegezésével a csúcson kezdi építeni a piramist. Az *Előljáró beszéd* észéki rabságában születik.

1708-ban, hatvanhat évesen kezdi írni. Benne a már említett főúri-nemesi ájtatos irodalom szellemét követi, a protestantizmusra oly jellemző, más vallások iránti tolerancia gyakorlatával. Megélt és megszervezett bölcsesség ez, egy nagy életmű vezérfonala. Pajzsot kíván adni a család kezébe, s vigaszul szánja feleségének. Fia okulására írja, hogy tanuljon belőle, s védje meg – ha alaposan tanulmányozta – tudós reformátusok előtt a praefatiót: „... a világ inasesztendejéből, a scholából mesterlegénységre kimehetsz, de bizony öregmesterségre nem, halálodig kell azt tanulnod.”

Meggyőződhetünk Bethlen széleskörű műveltségéről, kivált bibliás locistasága ámulatba ejtő.

Az *Előljáró beszéd* kettős elve az igazi és hamis értékek világos elkülönítése egyrészt, a félreértések lehetséges okainak taglalása. A később elmondottak eszenciáját találjuk itt, ezért meglepő, hogy egyes elemzőknél unalmasnak titulálva a szöveget, félmondatos említést érdemel csak.

Figyeljük meg alaposabban! Bethlen állítása: a szentírás rossz értelmezése az emberi tévedések alapja. S e téves értelmezést püspöktől egyszerű közemberig sokan elkövetik. Számára a bibliai etalon Salamon, akinek gondolatmentetét követi. A hír és név külön semleges szavak, együtt az első fő törekvése az embernek. Felismert fontosságát hangsúlyozza az ellentéte felidézésével: „Az embernek nyelve is tűz, és minden álnokság örvénye (...) teljes halálos méreggel.”

A jó hírnév vezet aztán a világ szép Helénájához – a becsülethez. „...teljes életedet érette nyughatatlanná, veszedelmessé csinálod, sőt el is veszted, ha nem tudod micso-da: ...megérdemli-e azt a nagy árat és munkát, amelyet reá fordítasz mindeneneknek romlásával, veszedelmével, kárával?”

Salamon is azt állítja, többet ér a jó hírnév a gazdagságnál. Bethlen a becsületnek két típusát különbözteti meg: a mulékony, világi, testhez kötöttet és a lelki jellegűt, mely nem szűnik meg. A külső megítélés relativitásával a belső tudatot állítja szembe, mint szilárd magot: „Hogy tudna hát másról igaz ítéletet tenni, ha magáról sem tud...” Az emlékirat egyéni filozófiája fogalmazódik itt meg.

A becsület azonban ingatag Bábel tornya, mert becsülnek embereket pénzért, hazugsággal szerzett székért, címért, rangért, pozícióért, de még famíliához tartozásért, sőt öröklött névért is! De becsülnek embereket mesterségükért, tudományok legkiválóbbjait. Gyermekük szüleiket, mert a „világra hozzák, oktatják, nevelik, oltalmazzák, táplálják és erre a világi, sőt sokan (...) a következő örök életre is alkalmatossá teszik, vagy csak tenni igyekeznek, és nemcsak addig, amíg magok élnek, hanem azután is jószágokat s mindeneneket maradékoknak hagyván”.

A megbecsülés azonban a földön – akár érdem, akár haszonlesés, félelem eredménye – idővel múlandó. Ahogy Salamon tanítja. Hajdani dicső hódítók zsarnokként élnek a ma emberének tudatában. A csodaként emlegetett épületmonstrumok építetőit, építőit egyaránt elfelejtették. A könyvet, képet alkotók is éppúgy „mulandó dolgokban keresnek örökkévalóságot”. Annyit ér ez, mintha a gyűrűbe gyémánt helyett jeget foglal valaki ... A becsület mégis milyen fontos az ember számára! Példa rá a Miletum szigeti öngyilkos lányok esete, akiknek elszántságát könyörgés nem tudta megtörni, de a meztelen s lófarkon meghurcolás – és a temetés megtagadása – igen. Íme, a halál utáni hír ereje.

A becsület másik típusa a maradandó, ezzel folytatódik Bethlen gondolatmenete. A religio az emberben születő fa, növekedése az ember aktív közreműködésével nem válhat meg, alapja a hit Istenben. Ennek megkérdőjelezése esetén minden ima, áldás, átok, eskü „...mind csak szó, nyelvnek és aernek mozgása”. De e fát s ágait erőszakkal nem szabad gondozni „még az atheust is nem gyűlölni, hanem szánni, szeretni, és nem erővel, hanem szép szóval, szeretettel kell megtéríteni, sőt a káromkodót is (...) nem szidni, hanem szánni, siratni, érte könyörögni kell.”

Íme, a vera religio elve Bethlennél. Imponáló kulturáltsággal, ma is aktuális igazsággal. Ehhez azonban mérhetetlen alázatra van szükség, mely a hatalom birtokában sem vál-

tozhat meg, de erre csak kevesek képesek. Mert ehhez saját személyük szerepét visszaszorító alázat kell, mert „hűt vagy vallás annál igazibb, minél kevesebb emberi íz, szag és szín vagyon rajta... Minél kevesebbet magadnak tulajdonítasz, annál igazabban mondasz. Minél kevésbé szereted magadat és a világot, annál inkább szereted az Istent és felebarátodat.”

Az Egyház feladata is az, hogy a religióról levegye a maga által ráaggatott „icamás, kendőzött, pésmázott” köntöst. „El kell a keresztyén világból a pápista, lutheránus, kálvinista, görög, ariánus vagy unitárius nevezetet venni. Keresztyének leszünk mindnyájan.”

Minden ellentét embertől való, de mi az ember?

Por és hamu – felel Mózesnek, melyben az örökkévalóság hite az erő, melyet Istentől kapott. A lélekre vigyázni kell. „Orcádat, kezedet, szép köntösödöt (...) új csizmád vagy papucsodat félted a sártól, mocsoktól, de nem a lelkedet. Miért? Azért, mert nem tudod szépségét.”

Így összegzi gondolatait test és lélek kapcsolatáról az író, melynek megértéséhez emberi ésszel eszkábált lajtorja nem vezet. Bizonyítja ezt maga Bethlen is, ki többször visszatér saját sorsa alapkérdésére: „Hogy fér az Isten igazságához, hogy egy kicsiny (...) bűnt véghetetlen, örökkévaló büntetéssel büntet meg?”

Kövessük tovább a piramis építését immár az alapoktól, hogy megértsük e folyamatosan jelenlévő dilemma lényegét.

A genealógia

A rendhagyóan csúcsán kezdett piramis ezután az alapokkal „folytatódik”. Készít közben egy vezetői tettei okairól szóló latin visszaemlékezést is, de magyarul mindenre kiterjedő részleteséggel dolgozik tovább.

Az alap tehát a bethleni Bethlen család története, mely nem azonos *Bethlen Gábor* fejedelem családjával. Apját, Bethlen Jánost azonban a fejedelem annyira kedvelte, hogy többször is említi, ha öccsének nem fiai vannak, fiává fogadja. Ám Bethlen Gábor halála őt is megfosztja nagylelkű támogatójától. „...kegyes, jámbor, akárkit is segíteni inkább, mint rontani kész, és igazbeszédű, nem tökéletlen, sőt azt másban is utáló ember volt.” És Erdély egyik leggazdagabb főura, aki négy könyvben feldolgozta Erdély történetét, *Bánffi Zsigmonddal* elvállalta a református kollégiumok kurátorságát, melyek kettőjük anyagi támogatásával jöttek létre és működtek. Bethlen Gábor kiemelt feladatának tekintette a művelődés támogatását.

Bethlen Miklós anyja *Váradai Borbála*, az „erdélyi Bécs” – kincses Kolozsvár – jómódú polgárának lánya, Bethlen János első felesége. Lánytestvérei után Miklós elsőszülött fiúként jött a világra Kisbún falu kastélyába 1642. szeptember 1-jén. A család bemutatása praktikus célt szolgál írásában: „Ezt is azért hoztam elé..., hogy az én maradékim nézzék meg az Isten kegyelmét, hogy harmadizig mint szállott az erdélyi állapothoz képest az első renden való méltóság ebben a házban, és ők is féjjék az Istent, s kövessék a virtust; azt is tanulják meg amellet, ha gonosz találja, hogy az a legősebb jószágok és legbizonyosabb jutalmok e világtól atyjok, nagy- és szüleatyjokról maradt reájok.”

Ezután kezd Bethlen Miklós „enciklopédiája” különleges fejezetéhez: önmaga jellemzéséhez. Előbb a testi adottságok aprólékos és objektív lajstromát végzi el, majd lelki élete, beállítódása, viselkedése kerül sorra. A test működése, adottságai anyagcserétől a testi szerelemig széles skálán kerülnek bemutatásra. Ami Keménynél analízis híján hosszú oldalakat igényelt, ő kategorikusan elintézi, lelki beállítódását „melancholico-sanguinicusnak” kategorizálva. Az egyéniségében rejlő virtus humánus megvalósulására említ példákat az emberi kapcsolataiból a hétköznapiakban. A politika színpadán – az erdélyi állapotokat ismerve – e reneszánsz ideál pozitív megvalósításának nem volt valószínűsége. Talán ez fáj a leginkább az európai műveltségű Bethlennek. Az a felismerés, hogy nem minden – máshol jól bevált és életképes – modell alkalmazható mindenhol, hogy a máshol megcsodált, megértett és alkalmazni kívánt elvek más körülmények közt más hatásúak. Ebben az esetben a jószándék is gyakran magyarázatra szorul: „Én hirtelen fellobbanó haragú embernek tartattam, mert, kivált ha vélem kötődtek, feleseltek és valami bolondságot állítottak s vitattak vélem, vagy láttam, hogy valami gonoszra igye-

keznek, jót, törvényt, igazságot elfordítani akarnak, megindultam, s a dolgot vagy ami nékem jó, igaz és helyesnek látszott, buzogván (...) talán felettébb is urgeáltam (...) oltalmaztam, úgyhogy (...) magamnak egyedül tetsző, másoknak és mások munkáinak kevély, megvető nevet nyertem véle (...) a dolognak, magamnak mindenkor sokat ártottam. De ez nem a harag, sem az indulatból származott, ...a racionak, mihelyst megmutatkozott, örömet engedtem s hajlottam; a dolgot (...) kevélységből (...) sohasem vitattam (...) a szám mást nem mondott, hanem amit a szívem jónak ítelt és gondolt. Ezt az Isten jól tudja, és az életem megmutatja.”

A válasza most is pozitív. A comeniusi európai emberideál megvalósítása a cél, aki nem múlt példáit ültetné a jelenbe, hanem megkeresi a körülményeike közt lehetséges, megélhető programot. Ez már az önmaga értékeivel tisztában levő modern egyéniség tudatos választása, melynek alapvetései: quod natura tulit, nemo negane potest, ezeket tehát érteni, ismerni kell – erről szólt az önelemzés. Így lesz ő *medicusa* saját magának – ahogy állítólag *Tiberius császár* is javasolta valaha egy római polgárnak. Evégre Isten a természet által az állatokat is megtanította a gyógyításra.

A test funkcióinak mértékletes működtetése a hosszú élet titka; bizonyítékként a családja tagjait sorolja, s azokat, kik őt erre ránevelték: anyját és *Basirius Isacust* az őt Gyulafehérváron tanító, francia származású anglikán lelkészt: „Én az Istennek testi ajándékai között felette nagynak tartom a mértékletes életet és az által mai napig tartó jó egészséget és nyers vénséget, kiváltképpen ebben a tobzódó nemzetben...”

Ez a testtel való pozitív bánni tudás az első lépés a piramis csúcsában megfogalmazott elv felé. A második újabb lépés az aktivitás felé: „Soha dolog nélkül nem voltam, haszontalan beszéddel és melencholizálással üdőt nem töltöttem.”

A szellemi aktivitás bizonyítékai imponálóak, de hiszen Salamon is azt tanítja: „A csüggedőnek mindig rossz napja van, a jókedvűnek pedig mindig ünnepe.” A következő szintnél látjuk majd, mennyire nagy tudásszomj munkál benne, s mindezt milyen gyakorlatias érzék vezérli. Tanárai közül is a praktikusságra törekvés szerint tesz különbséget. Első helyen természetesen a bölcsélet áll: „...azt adom tanácsul gyermekemnek, hogy minden könyvek felett olvassa, szeresse a bibliát.” De érdeklik a praktikus ismeretek is, leginkább az építészet, „melyet öregbített az, hogy az architektúrát, mind civilist, mind militarist” tanulta. Új s kiemelendő vonása polgárosodás felé mutató érdeklődés a gazdaság nemesek által nem gyakorolt válfajai iránt. Megkurtított öröksége kiegészítésére hajlandó „tisztes kereskedésre”.

De sikerei e téren egy pillanatig sem ingatják meg a csúcson vallott elveit, a salamoni bölcsességet: „A király palotája, aranyos ágya csak annyi, mint a disznópásztor hurubája, szalmaágya. Nem nyugszik, nem fázik, de gyönyörködik feleségével és gyermekeivel jobban amaz odafent, mint ez ide alatt, sőt sokszor még rosszabbul... A napfény úgy világal a királynak, mint pórnak. A százezrekben álló virágoskert nem szebb, nem szagosabb a király szemének, orrának, mint a mező a kaszásnak. (...) A fülemüle nem mond szebb nótát a királynak, mint a pásztornak.”

A tanulmányokról

„Hallgasd a bölcsék szavait,
és figyeljen elméd tudományomra.”
Salamon

Gibeonban az Urat álmában látó Salamon engedelmes szívet kér a népe kormányzásához, s alázata jutalma a legnagyobb bölcsesség lett. Bethlen sokat citált példaképe nyomdokain indul el az ő elveit követve, hiszen legtöbbet akkor teheti magáért, ha ismereteket szerez.

Hétévesen a későbbi prédikátor, *Naményi Mihály* az első mestere, aki játékosan az abécére tanítja. Őt *Fogarasi Mihály* követi, már *Keresztúri Pál* irányítása mellett aki később, Kemény János fejedelem kisebbik fiával, Ferencsel együtt személyesen veszi át tanítását, ám ő hamarosan bevégezte tanulmányait. Nem így Bethlen, aki Keresztúri 1655-ben bekövetkezett haláláig marad Gyulafehérvárott. Csodálja tanárát – bár nála tu-

dósabb embert ismer Erdélyben – metódusáért! Még bécsi fogságakor is sajnálkozik, hogy akkori jegyzetei elvesztek, mert kiadásra érdemesek lennének. Dicséri gyakorlatiasságát, a gyermeki lélektan bölcsen értő alkalmazását. Főleg ha a kortárs nemesifjak előmenetelét látja: „Béadaták a vadszamár fiát a scholába, tizenkét esztendő múlva kijött egy mindenfelé ordító, visító, nyeriő nagy vadszamár, sem az Istene, sem hazája törvényét, sem históriákat, még csak az ő maga eleinek viselt dolgait sem tudta, mégis országot, ecclesiát, politikát, törvényt és országos hadakat követség és tractákat igazgasson; igenis a kőműves csakány, kalász, kő s mész nélkül várat építsen!”

Bethlen Keresztúri módszerének köszönheti, hoy 12-13 évesen opponens volt a kolozsvári professzor Bongardus vagy a fehérvári *Bisterfeld* előtt zajló disputációkon. Az egyikén – mely telt házat vonzott – maga *Rákóczi György* fejedelem is jelen volt, s az ifjú nagy dicsőséget szerzett.

Ezután Keresztúri „rágondolá magát, hogy idegen nyelveket tanuljunk oláh, tót vagy lengyelül, törökül, németül, franciául...”. Módszere persze ezúttal is rendhagyó. Vocabulariumot készít, lediktálja, megtanultatja. „Osztán mind csak a beszélő praxisra adott üdőt, kevés hetek alatt három vagy négy nyelven kezdék én érteni és csácsogni, ő pedig azt egyikét sem tudta, és annál is inkább csudálták az ő tanítását.” Volt egyéb specialitása is tanárának, például a külön pénzért árult localis memória, melyet csak később ismert és értett meg De akkor már fejlődött annyit, hogy rivalizálni is tudott volna egykori mesterével: „Ha Keresztúrival is versenyt futhatnék a locistaságból...” Egyetlen fogyatékosága az ő oktatásának a matematika háttérbe szorítása, bár e tudomány *Apáczaiig* nem volt népszerű a magyarok között, Bethlen vélekedése szerint Keresztúri sem értette.

Rövid kolozsvári kitérő után Bethlen Miklós ismét a fehérvári udvarban tanul – egy ideig a későbbi I. Rákóczi Ferencsel. Keresztúri halála törést okoz a pályáján, anyja sürgeti a tanulmányai folytatását. Egy évig Gyulafehérvárott a már említett Basirius Izsák tanítja, de a betörő lengyel csapatok elől apjával menekülnie kell.

Nem egyszerű jó tanárt sem találniuk, mert „abban az üdőben szegény goromba magyar, kivált Erdélyben, úgy hitte, hogy ha nemnémet ... nem lehet tudós ember (...) valamíg Apáczai János ezt a jeget el nem rontá.”: „Apáczai nyitá meg Erdélyben a tudós embereknek mind a valóságos tudományoknak, mind a becsületnek ajtaját megmutatá magán, hogy a magyar is megérdemli a doktor és professzori nevet és elviselheti.”

Összetalálkozik hát egy csodálatos emberrel, aki kora műveltségének színe-javát érti és oktatja, akit „Isten házának és nemzetségének szerelme emésztette meg, melyet megmutat az ő *Magyar Encyclopaediája*. Ha az Isten hamar el nem veszi vala (...) sok nagy tudós embert csinál vala, és mind az egész nemzetséggel, külső-belső renddel megkóstoltatja, szereteti vala a solida eruditiot.”

Bethlen beszámolóját végig áthatja az ismeretszerzés lelkesültsége, a példa, melyet követnie kell a nemzetnek. Szomorúan jegyzi fel a tanulástól elmaradókat, az elzárkózást politikai szintérre emelni vágyókat, az önpusztító nemzeti virtust. Egyaránt fordul tanítókhoz és tanítványokhoz, hiszen jól tudja, a nemzet művelődése, fennmaradása, gyarapodása záloga: „Tanuljanak ebből (...) tanítók és tanulók, hogy a gyermeki üdőt siessenek jóra fordítani, mert nem tudják, meddig tart.” Vagy: „Tanuljátok szeretni a könyvolvasást, ó, főrendben való ifjúság (...) ha rendesen hagyjátok el a scholát, olvasás által tartásátok meg, amit tanultatok. Sőt az üdővel érő elmével való olvasás, nem hinnétek, mely tudossá teszen benneteket fáradság nélkül, gyönyörűségesen (...) sok büntől oltalmaz meg...”

Fiának ki is fejt a helyes haladás menetét. Az elmélet megtanulását kövesse a tett, az aktív cselekvés, s csak azután adja írásra fejét. A piramis felépítésének sémája található itt meg egy meglelt vers ürügyén. A tanulás önismerethez vezet, s az értelmes tett előfeltétele. A tudatos cselekvés tapasztalata segít a bölcsességek megértéséhez, gyakorlásához.

Ime, egy sokra hivatott elme küzdelme a körülményekkel, melyekről kristálytisztá logikával vall: „...egy nagy tudós jóra igyekező és buzgó ember, kiváltképpen immár ebben a mind természeti, mind lelki tudományoknak megvilágosodott üdejében mit nem tudna csinálni, ha elméjét rátenné, és patrónusi, segédi lennének a méltóságok...”

Ezzel megkezdődik a tanulmányok „második szakasza”. 1661 májusában Kemény János fejedelem útlevelével és ajánlásával elindul Bécsen át több éves tanulmányújtjára.

Ők viszik a már említett követi utasítást *Bánffi Dénesnek*, mely Kemény politikai bölcsességének egyik jeles dokumentuma.

Megkezdődik a peregrináció.

Bethlen Apáczai révén – aki „az elibbeni chaost rendbetette. A tudományt és könyvek olvasását úgy megszerettette vele” – tisztában volt a követendő állomásokkal. A peregrináció középkori hagyománya a reformációban tovább él, csak az útirány módosul. Előbb Wittenberg, Lipcse a fő cél, majd az itteni merev lutheránus ortodoxia miatt Heidelberg. Itt tölti az első évét Bethlen Miklós. 1662 májusában indul Hollandiába. Itt értékeli igazán az Erdélyben tanultakat, hiszen ennek köszönheti, hogy lépést tud tartani új társaival. Heidelberg még a múlt; Bethlen Gábor mintának tekintette saját gyulafehérvári iskolájához. Németalföld a jelen. Utrechtben és Leydenben tanul, ez utóbbi egyetemen tanít *Johannes Coccejus* is. Megismerkedik a coccejanizmus és a karteziánizmus elveivel is. Coccejus Descartes filozófiai rendszerét felhasználva a szabadabb gondolkodásra tanítja tanítványait. Hollandia a moder polgári jólét állama, egyetemei a korai felvilágosodás szellemét közvetítik.

Egyetemi polgársága *Csernátoni Pállal*, aki társa s egyben felügyeletét is ellátta, 1663 végéig tartott. Különórákon Bethlen a csillagászzal és az építészettel foglalkozott. E tárgyban egy töredékes fordítása is fennmaradt. Ugyanezen év decemberében átkelt Angliába, ahol Londonban részt vett II. Károly fogadásán. Ellátogatott Oxoniumba (Oxford), találkozott *Jászberényi Pállal*, aki jeles gyerektanító akkoriban.

Bethlen Miklós 1664 márciusától Franciaországban tartózkodik immár tekintélyes személyiségként. Egyébként mért fogadná *Turenne marsall*, s mért bíznák rá az *Apafinak* szánt levelet *XIV. Lajostól*, melyet júniusban tud a címzettnek átadni.

Látnivaló, hogy a kivételes műveltségű férfi ekkorra már az események kellős közepébe csöppent, de ez már a következő szint témája lesz. Hátra van még egy „hadi iskola”, mely a pálya elindulásának előfeltétele. Augusztusban Csáktornyára indul *Zrínyihez*, s öt nappal halála előtt, november 13-án ér oda, s így tanújává válik e tragédiának is.

A peregrináció utolsó állomása Velence Fejéroroszlán fogadója 1665 januárjában. Természetesen olaszul tanul, s nem Vénusz érdeklí itt sem – mint látható az utcalányok említésekor. Zrínyihez Mars csalta, ide a működő *respublica* csodálata.

Fölépült hát a lenyűgöző második szint. Velencéből széleskörű európai műveltséggel rendelkező férfiú érkezik vissza, hogy tudását hazája szolgálatába állítsa.

A gyakorlat próbája

A harmadik szint annyiban hasonlít Kemény művére, hogy próbák és megpróbáltatások váltják egymást. Annyiban eltér tőle, hogy a tények tárgyalását gyakran a latinul elkészült munkákra bízta, az események tanulságai állnak középpontban. Az uralkodói rátermettség helyett a hangsúly a megvalósíthatatlan ideál és a megpróbáltatások aránytalanságára kerül. Ennek legszebb irodalmi megfogalmazása az *Imádságoskönyvben* valósul meg. Nagyobb hangsúlyt kapnak viszont a magánélet területei, melyeknek az egyéniség megértésében Bethlen nagyon fontos jelentőséget tulajdonít. Rendhagyó piramisa megismeréséhez a titkos folyosók feltárása is hozzá tartozik: „Nem olvassuk Dánielnek feleségét, gyermekét, házát, hogy azért és egymásért gyötrődtek volna.”

A vízvázlat az 1667-es év. Ekkorra az európai utat befejezve udvarhelyszéki kapitány, Apafi bizalmi embere. Apja ekkor osztja fel birtokait gyerekei közt, Bethlen Miklós házasságon kezd gondolkodni, s *Uzoni Balázst* Szentmiklóstra viszi.

A falu pogány majd keresztény volt, Uzoni – aki Apáczai-tanítvány – hirdeti először tisztán az evangéliumot. Olyan jelentőségű ez, akár a reformáció első magyar nyelvű Bibliája. A falu gondolkodását befolyásolja legjobb meggyőződése szerint.

Ebben az esztendőben látja elérkezettnek a házasságot, tudatossága ebben is bámulatos: „Isten engemet (...) csudálatosan meggátolt az asszonyember megismerésétől: özvegy asszonyt, ha nem tudom micsodás léssen is, de sohasem veszek, hanem leányt, hogy osztán házas koromban az örödög és a test szűz leányra ne vágyódtasson (...) feltettem azt is..., hogy pápista vagy unitária feleséget sohasem veszek, hanem magam vallásomon valót, lutheránát.”

Íme, ami Keménynél tapasztalatként fogalmazódik, az nála – apja által is megerősített – alapfeltétel. Salamonnal vallja, hogy aki jó feleséget talál, kincset lel. Neki kincskeresőhöz illő éles szeme is van, azonnal átlát a „tűzház-néző” praktikákon, hiszen tudja, mit keres: „Ezen a mi házasságunkon tanulhat minden férfi és leány, minthogy a házasodásban az ember négyféle: vagy 1. politicus; 2. physicus, szépséget bujaságot néz; 3. oeconomicus, gazdagot keres; vagy 4. theologus, jó feleségre az Isten magvára vágyódik.”

Bethlen személyiségét ismerve választása egyértelműen a negyedikre esik, hiszen számára csak ez lehet elfogadható. Választása *Kun Ilonára* esik, kivel tizenöt évig él termékeny és boldog házasságban. Asszonya tanácsa s egy álom segíti aztán az új hitves kiválasztásában. sikerül is a hét bemutatott lehetséges jelölből – a hét szép rózsából, ahogy az álom metaforája jelzi – kiválasztani maga s gyermekei mellé *Rhédey Juliannát*, aki a felsorolt négy szempont közül csak az utolsónak felelt meg ismét – a kívülállók nagy megrökönyödésére –, de Bethlen holtáig hű támaszt lelt benne. Az asszony gyermekeinek jó anyja, neki méltó társa lett – pedig fiatalága, szépsége okán sokan kerülegtek.

A lelki épülés, a családalapítás mellett itt kell megemlíteni a szellemi és fizikai kötődés cseppet sem jelképes objektumát: építkezését. A korszak legnevezetesebb épületét kezdi építtetni Bethlenszentmiklóson saját tervei, elképzelései alapján. Terve az itáliai reneszánsz és a helyi hagyományok ötvözete. Akár jelképesnek is tekinthetjük, hogy alapjait az írott történelemben nem szereplő pogány erődítmény kövei alapozzák meg, melynek egy pásztor vezeti nyomára. Maga az épület viszont annyira modern, hogy már nem szolgál erődítményi célokat. Sőt néha komoly szakértők közreműködése kell a tervek megvalósításához. Bethlen Miklós sorsát akár épületei történetével is jellemezhetnénk, hiszen harminchárom év múlva új vállalkozásba kezd Fejérvárott, de ez már csak gondok okozója lesz életében. A szándék most is az otthonteremtés, de az idő ennek már nem kedvez.

A harmadik szint taglalásában elérkeztünk a közszereplés tárgyalásához, az igazi megpróbáltatásokhoz. Az életút eddigi ismeretében nyugodtan leszögezhetjük, hogy e területen is a tőle megszokott tudatossággal és felkészültséggel lát munkához. Tetteiről 1708-ban készít egy latin összegzést: „...írtam volt a magam mentségére egy hosszacska deák írást... sok és nagy okokra nézve osztán a minisztereknek bé nem adtam, de emlékeztetnek okáért maradékimnak megtartottam.”

Jobbára ide utalja a tényekre kíváncsiakat, az emlékiratok a kommentárokat tartalmazzák.

Az indulás szédítő karriert sejtet: elsőrangú tanulmányok, európai műveltség. Párizsból ő hozza XIV. Lajos üzenetét Turenne levelében Apafinak. Találkozik a nagy példakép Zrínyivel, igaz, csak életének utolsó öt napjának részese. A magyar helyzetet példázó anekdotája a pokolba cipelt emberrel azonban egész életén át elkíséri. 1665-ben még ő tárgyal Bécsben a francia követtel, udvarhelyszéki kapitány, fejedelmi számvevő, főstrázsamester, generális, a fejedelmi tanács tagja, máramarosi főispán, 1691-re pedig kancellár.

A Keménynél meglevő szilárd pont: a tehetséges uralkodó vezette erős állam – hiányzik. Az *Imádságoskönyv*ben így vall erről: „...a te hazáért és az én hazámért, annak kívántam volna szolgálni, segíteni, ha tudtam s lehetett volna, midőn láttam még a szegény boldogtalan, névvel inkább mint valósággal fejedelem üdejében, hogy a két nagy monarcha összeütközésében nem tud maga megmaradásán gondot viselni.”

Bethlen egyéni tragédiája, hogy a nemzetéről kora európai műveltségének megfelelően gondolkodó, uralomra termelt vezető helyett Daniel szerepére készült.

A magyar irodalom kincsei közt van a helye himnikus sorainak a nemzetről, melynek eredményét s gyengéit egyként tapasztalhatta, de melyet szolgálni nem szűnt meg soha! „Áldjon, dicsérjen (...) ez a bűnös, barbarus, ostoba schuta magyar nemzettség, akit a sok pogány népek és nemzettségek közül...fellevél... mert hiszen mivel volt ez a több pogányoknál jobb... Te hozád ezt ki (...) a sovány és hideg Scyutiából, mennyi sok országokon, kietlen pusztákon, nagy vizeken hozád által, mint a sas fiát szárnyán hordozza, úgy viseléd, vezérléd, táplálád, oltalmazád, ebbe a Kánaán földéhez hasonló jó földbe szállítád, nagy erős nemzetségeket előtte elűzél, eltörlél, és ezt a földet néki örökségül adád. Elbocsátád (...) a több pogányokkal együtt a maga és mások veszedelme útjára, de (...) lőn kegyelmed hozzája, mikor (...) kihozád az irtóztató pogányi rabságból, setétségéből (...) királyi koronát is tevél fejére.”

Bethlen szerint a magyar ismét megtántorodott, s a reformáció hozta ki ismét a lelki Babilon fogságából. De a talpra állítás már komoly nehézségekbe ütközött. Apafi megpróbált egyensúlypolitikát folytatni a Porta és Bécs között, *Pázmány* és Zrínyi kezdeményezéseinek folytatója. Ismét Hollandiával, Angliával keres kapcsolatot. Közvetlen emberei Bethlen János, *Teleki Mihály*, Bánffi Dénes és Bethlen Miklós művelt karteziánus elmék. Elkötelezettje megválasztása révén a töröknek, de *Lipót* Szent Ligájában is helye van, mely a török ellen készül megszerveződni.

Mit olvashatunk *Machiavellinél*? A fdejedelme nagy vállalkozással vagy példával szerezhethet megbecsülést, s leghasznosabb erődítménye a nép szeretete.

Erdélyben megvalósíthatók e gondolatok. S ezt Bethlen Miklós azonnal látja. S dánieli szerepéhez özönlenek az „oroszlánok”. A mű tengelyét az elvetélt kísérletek, s egymást pusztító drámájuk tölti ki. A Habsburg kapcsolatot támogató Bánffi Dénesé – akit lefejeztek. A török orientációt képviselő *Béldi Pált* – akit Konstantinápolyig űztek, csoportját felszámolták. S *Szász Jánosét*, akit egy törvénytelen, önkényes kivégzésért maga *Rabutin de Bussy generális* végeztet ki. Sorsát Bethlen előre megjósolja apjának a korán érett gyümölcs gyors rothadásának példázatával.

Salamon azt tanítja, távol maradni a perpatvartól dicsőség, a bolond mind belekeveredik. De lehetséges-e Bethlennek a bölcs mérlegelés?

Világosan látja a nemzet helyzetét, Erdélyt, s képes álláspontja revidálására, mikor belátja tévedését. Megírja az *Austriaca austeritatis* majd a *Monibunda Transylvaniat*, mely a *Diploma Leopoldinum* alapját képezi. De a Habsburgok nem Machiavelli bölcséletén tanulmányozták a kormányzás elveit. Mert ott ezt találták volna: A fejedelemlenke gondja legyen rá, hogy mindazt kerülje, amivel gyűlöletet és megvetést támaszthat személye ellen.” Továbbá: „Legyen óvatos, hogy kerülje azon rossz tulajdonságok hírét, amelyek államától megfoszthatnák”, mert a hatalom megtartása a hódító tehetségétől (!) függ. A maguk szabta fejedelemségek irányítása három módon történhet: elpusztításukkal, köztük lakva, avagy kevesek uralmát létrehozva, akik elkötelezettek. Könnyebben kézben tartható a szabadsághoz szokott nép saját embereivel.

Ám *Friedell* a Habsburgokat úgy jellemzi, mint a valóságérzetet teljesen nélkülöző egyes cselekedeteiben az irracionalitáshoz közelítő uralkodóházat, akik nem zsenik, hanem fantaszták. Nincs bennük alkalmazkodó képesség, fejlődésre képtelen önfejűség jellemzi őket. Így kerülhet az erdélyi hadak élére *Antonio Caraffa*, majd *Rabutin de Bussy generális*. A Habsburgok egyetlen „Machiavellit idéző” lépése a Bethlennek ítelt grófi cím, pénzjutalom, s az Apafi-birtokok egy részének megszerzésére irányuló szándék támogatása. Ezzel sikerül a közhangulatot ellene fordítani. Apafi fejedelem halálakor fia kiskorúságáig gubernium alakul *II. Apafi Miklós* mellett *Bánffy György*, Bethlen Miklós, *Bethlen Gergely* és *Haller János* részvételével: „A guberniumban az én tisztem s instructiom szerént társaimat unszalom vala, hogy az igazság s irgalmasság szolgáltatásában szorgalmaskodjanak jobban, feleljünk meg tisztünknek, hivatalunknak (...) rajtok való uralkodásnak (...) neveztetik.”

Bethlen Miklós egy helyütt pókhoz hasonlítja a Habsburgokat, mely a virágból, mézből is csak mérget tud csinálni. A császár „három szót sem ért vala tolmány nélkül – említi keserűen – mégis az én pennám vala a bűnös előtte.” Másutt: „A sátán engemet tárgyul tett ennek az idegen nagy embernek, bár jót akartam neki.”

Utolsó kísérlete a *Penetralia Transsylvaniai*, mely a birodalom keretein belüli gazdasági fellendülést szolgáló tervezet.

A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor ő is Szebenben tartózkodik. S itt születik végső kiábrándultságában a *Columba Noe*, mely bebörtönzéséhez vezet, majd hosszú s végetérhetetlen rabsághoz. *Lipót* *I. József* váltja fel a trónon: a felségsértés vádját már *III. Károly* ejti el 1712-ben – de az őrizet marad.

Egy sokra hivatott, nagy tehetségű ember pályája tört ezzel ketté, bár a tökéletesen felépült szép piramis végül elkészült.

1703-vban terjedt el egy paszkrillus, mely Bethlen Miklóst Jézusként, Rabutint Pilátusként ábrázolta, utóbbi roppant felháborodására. Bethlen ennyi esélyt sem kapott.

Machiavelli szelemesen jegyzi meg, hogy a „fejedelemlenke bölcsességéből kell a jó tanácsoknak fakadniuk, és nem a fejedelemlenke bölcsességének a jó tanácsokból”.

Bethlen Miklósna minden adottsága, képessége adott volt ahhoz, hogy bölcs uralkodóvá váljék. Ezért volt pótolhatatlan veszteség Erdélynek s a magyarságnak, hogy rajta kívül álló okok miatt nem így történt.